

Urban Development -Financial Relations of Nadir Shah Afshar with Urbanites*

Mehdi dehghani¹ Mehdi vazini afzal²

Abstract

1. Introduction

With the collapse of the Safavid government, many residents of the country's cities were massacred or forced to flee to remote rural and mountainous areas during internal riots and the aggression of neighboring countries. With the beginning of Nadir's rule and the improvement of the relative security of the country, the Urban development policy and tax exemptions caused the residents to return to their hometowns. the present research, thus aimed to respond to this question that what was urban development -financial relations of Nadir Shah Afshar with urbanites? To answer this question this study was performed that nadir in his effort to gain the consent of the city dwellers to achieve the monarchy followed the Urban development tradition of the Safavid government to improve the cities and exempt them from taxes. During the monarchy, the Afshar ruler's Emphasis on War camp supplies led to double taxes, torture, and reprimands of the urbanites.

So far, no comprehensive research has been done on Nadir Shah Afshar's relations with the city dwellers, but in some researches related to the Afshar era, brief references have been made to the

* Article history:

Received 26 July 2022

Received in revised form 19 February 2023

Journal of Iranian Studies, 22(43), 2023

Accepted 19 February 2023

Published online: 9 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant Professor, Department of History, Jiroft university, Jiroft, Iran.

. Email: mehdi.dh4r@yahoo.com

2. Assistant Professor, Department of History, Jiroft university, Jiroft, Iran

. Email: drmahdivazin@gmail.com

social-financial conditions of the cities. The author of the thesis "Insight and method in the historiography of the Afsharid era" by citing first-hand sources has made references to Nadir Shah's actions and personality including his vows to the Razavi shrine or his wealth-hoarding trend which caused the misery of the people. (Naseri, 2016: 110 , 125) The authors of the article "The effect of Nader Shah and Alisha Afshar's endowment policies on the decrease or growth of the endowments of Astan Quds Razavi" have mentioned the confiscation of endowment income by Nadir. (Suzanchi Kashani and Shaabani, 2013: 85) In the research of "Discrete Institutional Changes of Nadir shah and Evaluation of the Economic Conditions of Iran in the Age of Afsharid" attention has been paid to Nadir shah's tax arrangement and also to the destruction of cities. (Ehsani et al., 1400: 17 , 28) In the article of "Nadir shah, Legitimacy and Social Rebellions, 1139 AH-1152 AH/ 1726 AD-1740 AD" is mentioned about the rebellion of different cities under the command of Mohammad Khan Baloch. (Faridi, 1396: 158) In the book of "Iran in the Age of Nadir" is mentioned that Nadir considered the city dwellers to be the patrons of the Safavid dynasty. (Axworthy, 2008: 230) In the authorship of "Fragile Resistance: The History of Iran's Social Developments" is stated that the excessive pressure of taxes on the merchant class led to the destruction of regional and local trade in the country but Mashhad became an active commercial city. (Foran, 1377: 131-132)

2. Methodology

the current research pays attention to the condition of the cities during the period of Nadir Shah by carefully studying the historical sources in order to survey a comprehensive description of his Urban development and financial policy with the city dwellers. In this regard, the research analyzes and interprets these features and their effects on the situation of cities by using the historical approach and classification of various aspects such as Urban development and the tax system of Afsharid government.

3. Discussion

With the decline of the Safavid government, the Necessity to strengthen the military arm to establish social security led to the

domination of the militarism over the executive affairs of the country which in turn provided the basis for the removal and change of the nature of many bureaucratic positions such as the prime minister. However, with the beginning of the reign of Shah Tahmasab II, the tradition of Safavid statehood which was based on the improvement of the ruins left over from the civil wars was revived to some extent and the Shah gave orders to the governors for Urban development actions; For example, in 1140 A.H., Nadir was ordered to allocate cash and commodity amounts to the Biotat of Astan Quds Razavi. (Shahidi, 2017: 216-216) Under the influence of the legacy of the Safavid bureaucracy, nadir Urban development actions were continued in the early period of his reign which were especially in Isfahan. For example, in 1150 AD, the royal palaces of Isfahan and the suburbs quickly became Rebuilding. For this reason, Nadir Shah gained a lot of respect among the people for reviving the works of Shah Abbas I. (Du cluster, 1346: 172-173) Despite of the relative revival of Isfahan city, the business center was moved to Mashhad due to the greater Urban development attention of the ruler. (Spilman, 1742:39)

In case of political-military necessity, Nadir Shah sometimes built residential cities and castles. These actions was mostly carried out during military campaigns to the strategic areas. The ruler founded two cities in his name, one of which was around of Mashhad on behalf of Kandahar. He also built a fort and a bazaar for the settlement of people after the destruction of the Kandahar fort. (Wared, 1349: 254) By combineing the functions of the kingdom and the ministry, Nadir Shah personally closely supervised the appointments of officials such as the city governor, Mustofi, tax collectors, kalantars and heads of guilds in order to obtain maximum taxes. For example, in 1149 A.H, he established the process of evaluating all the properties of the country and the inputs and expenses of the marketers in order to obtain the maximum tax; As he confiscated all the waqf properties of Astan Quds Razavi. (Toomar Alishahi, 1379: 25-30)

4. Conclusion

During the Safavid era, there was not much tax strictness and sometimes the tax of low-income urban guilds was also forgiven. With

the collapse of the Safavid government, the lack of a powerful and comprehensive central government caused the urban society which was the most accessible type of community in the country and the center for the establishment of the treasury, various guilds, and government courts, damaged a lot in the struggle of the Afghans with the claimants of the monarchy. Therefore, the re-establishment of the central government under Nadir Shah led to the gradual improvement of the situation of the cities as the centers of the establishment of the government in Urban development and financial affairs. At the beginning, Nadir tried to gain widespread legitimacy by improving the conditions of the society in the form of tax exemptions, Urban development actions and get interest of local residents and elders to finally prepare the conditions for attaining the monarchy by leaving the Safavid princes. However, during the period of the monarchy, Nadir Shah's change of behavior due to factors such as failure in political, military and religious goals led to tax strictures and even destructive actions such as confiscation of property, torture and mutilation of city dwellers under the pretext of providing military forces. The rebellion of urban classes, tax collectors and even Ali Qoli Khan, the nephew of Nadir Shah, caused many times. A process that, while disquieting and fleeing the city dwellers to distant areas, gradually led to the deterioration of the foundations of the Afsharian government and even the murder of the Afsharian ruler.

Key words: Urban development, tax, cities, Nadir Shah Afshar.

How to cite: Dehghani, Mehdi.; Vazini Afzal, Mehdi. (2023). "Urban Development -Financial Relations of Nadir Shah Afshar with Urbanites", *Journal of Iranian Studies*. 22(43) 277-308.
<http://doi.org/10.22103/JIS.2023.19969.2369>

مناسبات عمرانی-مالی نادرشاه افشار با شهرنشینان*

مهدی دهقانی^۱

مهدی وزینی افضل^۲

چکیده

با استقرار فرمانروایی نادرشاه و برقراری امنیت نسبی در کشور، بسیاری از شهرنشینان که به سبب هرج و مرج ناشی از فقدان حکومت مرکزی نیرومند، به روستاها و نواحی دوردست کوهستانی گریخته بودند، مجدداً به شهرهای خویش بازگشتند. براین مبنای پژوهش حاضر درصدد یافتن پاسخ به این پرسش است: نادرشاه افشار چه مناسبات عمرانی-مالی ای با شهرنشینان داشت؟ برای پاسخ‌گویی، این برآورد استنباط می‌شود که روابط فرمانروای افشار با شهرنشینان دو رویه کاملاً متفاوت داشت. نادر در تکاپوی دستیابی به مشروعیت و قدرت مطلق، حتی‌الامکان با پیروی از سنت دیوانی پادشاهان صفوی، به عمران و معافیت مالیاتی شهرها و ساخت شهرهای دائمی و موقت بنا بر ضروریات سیاسی-نظامی اقدام ورزید. با این همه، در دوره پادشاهی، وفاداری بسیاری از اعضای طبقات شهری به خاندان صفویه و تأکید فرمانروای افشار برای تأمین سیورسات اردوی جنگی به اخذ مالیات‌های مضاعف، شکنجه و توبیخ شهرنشینان و حتی اعضای برجسته دیوانسالاری نظامی انجامید. روند مذکور ضمن اعلام برائت و شورش اهالی و حکام شهرها،

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۰۴

DOI: 10.22103/JIS.2023.19969.2369

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۳، شهریور ۱۴۰۲، صص ۲۷۷-۳۰۸

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسنده گان

۱. استادیار گروه زبان‌شناسی، دانشگاه جیرفت، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ، رایانامه:

mehdi.dh82@yahoo.com

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه جیرفت، رایانامه: drmahdivazin@gmail.com

موجب تضعیف پایه‌های اقتدار و مشروعیت حکومت افشاریه و در نهایت، مرگ فرمانروای افشار شد. پژوهش حاضر با استفاده از رویکرد تاریخی و شیوه جمع‌آوری داده‌های کتابخانه‌ای از منابع دست اول، پس از توصیف و طبقه‌بندی جنبه‌های گوناگون مناسبات نادرشاه افشار با شهرنشینان، به تحلیل و تفسیر این ویژگی‌ها و تأثیرات مختلف آن می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: عمران، مالیات، شهرها، نادرشاه افشار.

۱. مقدمه و مبانی نظری

با فروپاشی حکومت صفویه، بسیاری از اهالی شهرهای کشور در جریان آشوب‌های داخلی و تجاوز کشورهای همسایه، قتل عام یا مجبور به گریز به مناطق دورافتاده روستایی و کوهستانی شدند. با آغاز زمامداری نادر و بهبود امنیت نسبی کشور، سیاست عمرانی و بخشش‌های مالیاتی موجب بازگشت اهالی به شهرهای موطن خود گردید. بر این منوال این سؤال مطرح می‌شود که فرمانروای افشار چه مناسبات عمرانی-مالی‌ای با شهرهای کشور داشت؟ برای پاسخ‌گویی می‌توان گفت که نادر در تکاپوی جلب رضایت شهرنشینان برای دستیابی به سلطنت، با پیروی از سنت عمرانی حکومت صفویه به آبادانی و معافیت مالیاتی شهرها اقدام کرد و بنا بر مقتضیات سیاسی-نظامی، شهرهای جدیدی هم احداث نمود. با این همه، در دوره سلطنت نادرشاه، عواملی همچون ابراز وفاداری طبقات شهری به خاندان صفویه و ضرورت تأمین تدارکات اردوی جنگی افشار، به اخذ مالیات‌های مضاعف، شکنجه و توبیخ شهرنشینان و مقامات برجسته دیوان‌سالاری همچون حکام و سرداران نظامی انجامید. گسترش چرخه شورش و سرکوب در شهرهای مختلف، به نوبه خود از مهم‌ترین عوامل تضعیف مشروعیت و سرنگونی حکومت افشاریه محسوب می‌شود.

۱-۱. پیشینه

تاکنون، پژوهش‌های جامعی درباره مناسبات نادرشاه افشار با شهرنشینان صورت نپذیرفته، ولی در خلال بعضی پژوهش‌های مرتبط با دوره افشاریه اشاراتی مختصر به اوضاع اجتماعی-

مالی شهرها شده است. نگارنده پایان‌نامه «بینش و روش در تاریخ‌نگاری عصر افشاریه» به صورت اجمالی به بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کشور از جمله روحیه ثروت‌اندوزی نادرشاه، حذف مقامات عالی‌رتبه دیوانی، آشوب و مهاجرت مردم به سرزمین‌های امن پرداخته است (ناصری، ۱۳۹۶: ۲۶، ۲۹، ۱۱۰ و ۱۲۵). در پژوهش «کاربست سیاسی-تاریخی حکومت‌های افشاریه و زندیه در اعتلای بندر تجاری بوشهر» به استقرار پایگاه نیروی دریایی نادرشاه و اهمیت تجاری بوشهر برای ایالت فارس اشاره مختصری شده است (کرم‌زاده، یوسف‌وند و ده‌پهلوانی، ۱۳۹۳: ۲۰۶ و ۲۰۸). نویسندگان مقاله «تأثیر سیاست‌های وقفی نادرشاه و علیشاه افشار بر کاهش یا رشد موقوفات آستان قدس رضوی» یکی از عوامل مهم ضبط درآمد موقوفات آستان قدس رضوی و نظارت بر کارکنان و عالمان آن توسط نادر را هم‌جواری و انتقال مرکزیت سیاسی کشور به شهر مشهد دانسته‌اند (سوزنچی کاشانی و شعبانی، ۱۳۹۳: ۸۵). در پژوهش «تغییرات نهادی گسسته نادرشاه و ارزیابی اوضاع اقتصادی ایران در عصر افشاریه» به صورت گذرا به سامان‌بخشی مالیاتی نادرشاه در ابتدای سلطنت و همچنین، ویرانی شهرهایی همچون اصفهان بر اثر مالیات مضاعف توجه شده است (احسانی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷، ۲۶ و ۲). در مقاله «نادرشاه، مشروعیت و شورش‌های اجتماعی، ۱۱۳۹ ق-۱۱۵۲ ق/ ۱۷۲۶ م-۱۷۴۰ م» به شورش شهرهای مختلفی همچون شوشتر، کازرون و بهبهان تحت فرماندهی محمدخان بلوچ برای اعاده حکومت صفوی اشاره مختصری شده است (فریدی، ۱۳۹۶: ۱۵۸). در کتاب «ایران در عصر نادر» خاطرنشان شده که نادر، شهرنشینان را حامی خاندان صفویه می‌دانسته است (اکسورثی، ۱۳۸۸: ۲۳۰). در تألیف «مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران» آمده است که فشار بیش از حد مالیات‌ها بر طبقه بازرگان، به تخریب تجارت منطقه‌ای و محلی کشور انجامید، ولی مشهد به صورت شهر فعال تجاری درآمد.^۱ (فوران، ۱۳۷۷: ۱۳۱-۱۳۲). برخلاف پژوهش‌های مذکور، مقاله حاضر با بررسی دقیق منابع تاریخی، به جنبه‌های مختلف حیات اجتماعی شهرها در دوره نادرشاه و سیر

نزولی عنایت فرمانروای افشار به رونق شهرها در مقایسه با دوره صفویه توجه می‌کند تا بدین ترتیب، شرح جامعی از سیاست عمرانی و مالی وی با شهرنشینان را مورد ارزیابی قرار دهد.

پژوهش کنونی با استفاده از رویکرد تاریخی و طبقه‌بندی جنبه‌های مختلفی همچون اقدامات عمرانی و نظام مالیاتی حکومت افشاریه، به تحلیل و تفسیر این ویژگی‌ها و تأثیرات آن بر اوضاع شهرها می‌پردازد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. اقدامات عمرانی نادرشاه افشار

در دوره صفویه، با قوام نظام دیوانسالاری، وزیر اعظم به نیابت از پادشاه امور کشوری را سامان می‌بخشید. از وظایف مهم وی، اخذ مالیات و انتصاب مستوفیان، کلانتران و مستأجران دیوانی هر ایالت، افزایش مالیات دیوانی و حتی الامکان اعطای تخفیف مالیاتی بر مبنای انصاف بود. وزیر اعظم می‌بایست بر عملکرد حکام شهرها و مأموران مالیاتی نظارت دقیقی انجام می‌داد و مانع از ظلم و ستم آنان می‌شد (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۱۸۷). با انقراض حکومت صفویه، ضرورت تقویت بازوی لشکری برای برقراری امنیت اجتماعی، موجب تسلط نظامیان بر امور اجرایی کشور شد که به نوبه خود زمینه حذف و تغییر ماهیت بسیاری از مناصب دیوانی از جمله وزیر اعظم را فراهم آورد. با این همه، با آغاز سلطنت شاه‌طهماسب دوم، سنت کشورداری صفوی که مبتنی بر آبادانی خرابی‌های بر جای مانده از جنگ‌های داخلی بود، تا حدودی احیا شد. پادشاه صفوی فرمان‌هایی برای اقدامات عمرانی خطاب به حکام داد؛ برای مثال، در سال ۱۱۴۰ ق، نادر دستور یافت مبالغی نقدی و جنسی به بیوتات آستان قدس رضوی اختصاص بدهد (شهیدی، ۱۳۹۷: ۲۱۶-۲۱۷). در نمونه‌ای دیگر شاه‌طهماسب دوم به نادر فرمان داد برای آبادانی شیراز در وهله نخست به مرمت مزار امام‌زاده‌ها اهتمام ورزد (رستم‌الحکما، ۱۳۸۲: ۱۹۷). محمدعلی‌خان، حاکم فارس، هم بنا به فرمان سپه‌سالار افشار مأموریت داشت که «محصلان ساعی بر املاک و

باغبانان دیوانی و اربابی گماشته، به غرس اشجار و آبادی باغات مشغول شوند»^۲ (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۸). تحت تأثیر میراث دیوانسالاری صفوی، اقدامات عمرانی نادر در اوایل دوره پادشاهی اش تا دوام یافت که به‌ویژه در اصفهان، نمود بارزی داشت؛ به نحوی که در سال ۱۱۵۰ ق، سراهای شاهی اصفهان و حومه به سرعت عمارت شدند. نادرشاه با مرمت آثار دوره صفوی به‌ویژه بناهای عصر شاه‌عباس اول وجهه زیادی نزد مردم یافت (دوکلستر، ۱۳۴۶: ۱۷۲-۱۷۳). با وجود احیای نسبی شهر اصفهان، به سبب توجه عمرانی بیشتر فرمانروا به کرسی حکومتش، مرکز تجارت کشور به شهر مشهد انتقال یافت (Spilman, ۱۷۴۲: ۳۹).

نادرشاه در صورت ضرورت سیاسی-نظامی گاهی اقدام به احداث شهرها و قلعه‌های مسکونی می‌کرد. چنین اقدامی بیشتر در جریان لشکرکشی‌های نظامی به مناطق سوق‌الجیشی صورت می‌پذیرفت. فرمانروا دو شهر را به نام خویش بنا نهاد که یکی از آنان در شش منزلی مشهد به جانب قندهار بود. وی همچنین پس از تخریب قلعه قندهار در یک فرسنگی اش، قلعه و راسته‌بازاری برای اسکان مردم ساخت (وارد، ۱۳۴۹: ۲۵۴). احداث نادرآباد قندهار نشان‌دهنده طرح قبلی نادرشاه، بنا به عواملی همچون ویران نمودن قلعه مستحکم قندهار و تغییر بافت جمعیتی آن با کوچاندن طایفه شورش‌خیز غلجایی به نواحی ورامین، خوار و تهران بود (حزین، ۱۳۳۲: ۱۲۶). نادر برای انفعال سیاسی-نظامی بیشتر شهر جدید، عبدالغنی علی کوزبی را که در میان ایل غلجایی چندان منزلتی نداشت، به حکومت ایل درآنی و بیگلربیگی نادرآباد گماشت (جامی، ۱۳۸۶: ۵۱).

نادر با دستیابی به منصب و کالت دولت که به معنای صاحب‌اختیاری در امور مملکت‌داری بود، بلافاصله طرح آینده‌نگرانه‌ای برای نگهداری از غنایم جنگی و مالیات‌های دیوانی ترتیب داد. موقعیت قلعه کلات به لحاظ سوق‌الجیشی (نزدیکی به موطن

و طوایف خویشاوند و هوادار افشار) و استحکام طبیعی مورد توجه قرار گرفت. اقدام عمده بعدی برای عمران قلعه کلات هنگام بازگشت نادرشاه از ماوراءالنهر صورت پذیرفت و در طی آن ایلات وفادار را در آنجا ساکن نمود. به گونه‌ای که ضمن ساخت مجدد «طرح بازار و چارسوق و مسجد و رباط»، سه هزار خانوار مقدم از مراغه و اسرای خراسانی خوارزم برای آبادانی کلات مستقر شدند. افزون بر آن، تمام خزاین هند، ترکستان و ایران را در کلات نگهداری کرد (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۳۶۰؛ مروی، ۱۳۶۴: ۱/۱۶۲ و ۲/۸۲۴-۸۲۵).

سایر طرح‌های عمرانی نادرشاه هم آینده‌نگرانه و بلندمدت بود؛ به طوری که پیش‌بینی‌هایی دقیق برای ضرورت‌های عمرانی در کرسی حکومتش خراسان با تأکید بر نام و خاطره‌اش محسوب می‌شد. نمونه آن بنای عمارت مولودخانه در محل قصبه چاوشی بود که به آن قلعه خیوق‌آباد یا جوق‌آباد (سرزمین جمعیت) می‌گفتند که مشابه شهر شاه جهان‌آباد هند ساخته شده بود.^۳ (میرزا عبدالکریم، ۱۳۳۲: ۲۴؛ مروی، ۱۳۶۴: ۲/۸۲۴-۸۲۶ و ۳/۱۰۸۹). فرمانروای افشار در اردوی جنگی هم بنا به ضرورت‌های سیاسی-نظامی، اقدام به احداث شهرهای موقت می‌کرد؛ از جمله این اقدامات به هنگام محاصره طولانی مدت شهرهایی همچون قندهار و بغداد صورت پذیرفت که حصارهایی مستحکم داشتند. نادرشاه افزون بر بنای نادرآباد حوالی قندهار که به شهری دائمی تبدیل شد، در حوالی بغداد فرمان داد «اطراف اردو را سنگری در کمال استحکام نموده، چهار بازار و دکاکین در نهایت رنگینی و در چهار بازار حمامی از تخته ساخته، شهری در نهایت کثرت و رنگینی شده، هر یک از امرا و سپاه و اهل حرفه و غیره خانه‌ها و عمارات عالیه ساخته بروج را به ایشان سپرده، راه آمد و شد آذوقه و مترددین مسدود نمودند.» (مستوفی، ۱۳۷۶: ۱۶۱). با این اوصاف، شهر مذکور به سبب عدم تصرف شهر بغداد و انتقال جمعیت آنجا شکل دائمی نیافت. شهرسازی موقت دیگر در دشت مغان برای زمینه‌چینی تاج‌گذاری نادر به وقوع پیوست (همان، ۱۶۵).

۲-۲. بخش‌های مالیاتی نادرشاه افشار

پادشاهانی مانند شاه‌عباس اول یا شاه سلطان حسین گاهی فارغ از نظام دیوانسالاری، برای پاره‌ای از اصناف دون‌پایه و مستمند شهری^۴ همچون غسالان و گورکنان معافیت‌های مالیاتی اعلام می‌کردند که موجب افزایش مشروعیت و محبوبیتشان می‌شد. در طی اسناد و فرمان‌های متعدد، فرمانروایان صفوی ثواب اقدامات عام‌المنفعه و همچنین دعای خیر مردم را به ائمه معصومین (ع)، اجداد و یا دوام حکومتشان اهدا می‌کردند.^۵ (میرمحمدصادق، ۱۴۰۰: ۹۲ و ۲۲۳). به پیروی از آنان، شاه‌طهماسب دوم برای کسب دعای خیر مردم در سال ۱۱۳۶ ق، پیشکش مردم سبزوار را به دلیل خرابی‌ها و آسیب تاخت و تاز ازبکان بخشید و در سال ۱۱۴۳ ق، از گرفتن حواله مالیات بعضی از روستاهای کاشان ممانعت کرد (همان: ۲۳۱ و ۲۳۴). با استقرار امنیت نسبی، مردم پایتخت و سایر شهرها از جمله شیراز که به دهات اطراف گریخته بودند، به موطن خویش بازگشتند.^۶ اهتمام فرمانروا به بهبود معیشت عمومی، نقش به‌سزایی در کسب مشروعیت و استقرار حکومت نوین ایفا می‌کرد. نادر هم علاقه بسیاری به جلب رضایت مردم داشت، ولی در عین حال، تلاش می‌کرد با اتهام اختلاس، مقامات وفادار به خاندان صفوی را از نظام دیوانسالاری پاک‌سازی نماید؛ چنان‌که برای جبران خسارت اعضای صنف بازرگان فرمان داد تا دارایی بسیاری از خواجه‌سرایان را که به‌زعم وی مسئول اختلاس اموال آنان بودند، مصادره نمایند.^۷ (حزین، ۱۳۳۲: ۸۶؛ دوکلستر، ۱۳۴۶: ۱۷۵).

نادر به تسهیلات مالی توجه خاصی داشت تا مردم با جبران ویرانی‌ها، قادر به تولید ثروت و کسب معیشت شوند. بخشش‌های مالیاتی سه ساله نادر هرچند به صورت گذرا در رأس این گشایش‌های مالی قرار داشت؛ چنان‌که وی بخشش بسیاری برای اهالی مشهد قائل شد و ضمن احضار کدخدایان محلات شهر، مالیات دیوانی سه ساله‌شان را بخشید (مروی، ۱۳۶۴: ۱/ ۲۵۱). تخفیف مالیاتی سه ساله نادر در شهر یزد موجب رفاه اهالی و امنیت ایالت شد؛ هرچند بنا به عقیده نائینی، رفاه حاصله موجب ارتکاب معاصی گردید که نشانه‌ای قریب الوقوع از آغاز سوء سلوک فرمانروا بود (نائینی، ۱۳۵۲: ۲۸۳). نادر جهت کسب مشروعیت و تحیب قلوب اهالی و عالمان بزرگ، از اموال شخصی در جهت امور عام المنفعه بهره می‌گرفت؛ چنان‌که در سال ۱۱۴۵ ق بنا بر وقف نامه‌ای «کل املاک و رقبات و مزارع و دکاکین و مستغلات مفصله ذیل الکتاب را که از خالص مال مباح خود ابتیاع و تحصیل فرموده بوده‌اند و حاصل آن‌ها هر ساله مساوی دویست و پنجاه تومان می‌شود، وقف شرعی فرمودند.» (نوایی، ۱۳۶۸: ۴۳۵). در اقدامی مشابه، نادر مبلغ هزار و پانصد تومان برای مرمت و همچنین، قندیلی مزین به زنجیر نقره به حرم شاه‌چراغ (ع) در شیراز اهدا کرد.^۶ (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۶).

۲-۳. مراسم استقبال بزرگان بومی شهرها

نادر در صورت وفاداری مقامات محلی در برقراری امنیت و جمع‌آوری عایدات، آنان را مورد تفقد قرار می‌داد. بزرگان بومی به سبب نفوذ کلام و همچنین، همراهی اهالی با اقدامات امنیتی و عمرانی‌شان می‌توانستند چنین قابلیت‌هایی را به منصه ظهور برسانند. اطمینان اهالی به ویژگی‌های شخصیتی برجسته‌ای همچون حسن سلوک، دیانت و پاک‌دامنی بزرگان بازمی‌گشت؛ به عنوان نمونه: میرزا فتح‌الله خوزانی، منصب نظارت میرزا محمدامین صدر اعظم را داشت که به علت حسن سلوک، مردم از او راضی بودند. وی با گریختن

افغان‌ها، خزانه وزیر اعظم را ضبط کرد و غنائیم کسب شده را به نادر تقدیم داشت. فرمانده افشار هم به جهت خوش خدمتی اش، منصب کلانتری اصفهان را به مدت سه سال به او واگذار کرد. میرزا فتح‌الله در شغل کلانتری نهایت دیانت و کم‌طمعی و حسن سلوک با مردم را داشت و همین امر موجب شفقت شاه‌طهماسب دوم نسبت به وی شد.^۹ (واله داغستانی، ۱۳۸۴: ۵۳۸-۵۳۹).

در دوره حکومت نادرشاه، سنت استقبال از فرمانروا^{۱۰} و مقامات برجسته همچون سفرای ایرانی و خارجی هنگام ورود به شهرها تداوم یافت. تأمین آذوقه و سیورسات کاروان سفیر از جمله وظایف حکومتی بزرگان شهری محسوب می‌شد؛ به عنوان مثال، هنگام بازگشت عبدالباقی خان زنگنه از کشور عثمانی، مقاماتی همچون حاتم‌بیگ حاکم اصفهان و میرزا محمدحسین شیخ الاسلام به نزدش آمدند (اوتر، ۱۳۶۳: ۸۶). در نمونه‌ای دیگر در سال ۱۱۵۹ ق، عبدالکریم خان، حاکم کرمانشاه، پسرش را به همراه پیشکار، شیخ الاسلام و قاضی شهر به پیشواز نظیف افندی، سفیر عثمانی فرستاد (ریاحی، ۱۳۶۸: ۱۸۰).

افزون بر پیوندهای اداری فرمانروا با بزرگان محلی، شهرها در زمینه فعالیت‌های سیاسی-نظامی نقش مهمی داشتند که می‌توان آن را در قالب نقش منفعلانه و فعالانه آنان بررسی کرد. بزرگان شهرها با برآورد وضعیّت سیاسی و قدرت و ضعف مدعیان سلطنت، از آنان استقبال و یا نسبت به آن‌ها ابراز دشمنی می‌کردند؛ چنان‌که با شکست نادر از توپال پاشا در سال ۱۱۴۶ ق و شایعه خبر قتلش، محمدخان بلوچ به همراه ابوالفتح خان حاکم شوشتر شورش نمودند. آنان پیکری دزفولی برای جلب متابعت مردم دزفول اعزام کردند، ولی فرستاده حقیقت زنده بودن سردار افشار را بدانان گفت. به همین جهت، «مردم دزفول

جمعیت نموده دروازه را بر روی ایشان بستند. مردم شوشتر چون از حقیقت حال بی‌خبر بودند، ایشان را استقبال و خدمت نمودند.^{۱۱} (جزایری، ۱۳۴۳، ق/۱۹۲۴ م: ۹۱).

شهرهایی که در کرسی ولایت و یا در نقاط مرزی قرار داشتند، همواره نقش فعالی در منازعات سیاسی-نظامی ایفا می‌کردند. در این زمینه در منابع تاریخی از شهرهایی همچون شیراز، مراغه، تبریز و مشهد یاد شده است؛ چنان‌که، در سال ۱۱۴۷ ق: «اعیان مراغه با رومیه طرح دوستی انداخته، با لطفعلی‌خان طریق سلوکی پیش گرفته بودند. سکنه تبریز از قبیل حسنعلی‌بیگ و شرف‌الدین‌بیگ از در متابعت درآمده، عازم خدمت لطفعلی‌خان گردیدند.» (مروی، ۱۳۶۴: ۱/ ۳۶۶). شهر مشهد که تقریباً مرکز ثقل حکومت افشاریه محسوب می‌شد، بارها در منازعات قدرت‌گیری و جانشینی نادرشاه، نقش مهمی ایفا کرد؛ برای نمونه، در سال ۱۱۶۰ ق، میرزا محمد متولی حاکم شهر با استماع خبر قتل نادرشاه به سبب عدم اقبال مردم به جانشینی فرزندانش، علیقلی‌خان، برادرزاده وی، را به تخت سلطنت نشانید (هاشم میرزا، ۱۳۷۹: ۹۰).

۲-۴. اقدامات تخریبی نادرشاه افشار

از دوره صفویه کارگزاران حکومتی به دو دسته نمایندگان فرمانروا و اهالی شهرها تقسیم می‌شدند. حاکم شهر به نیابت از پادشاه بر مقامات دیوانسالاری محلی نظارت می‌کرد؛ به عنوان نمونه، در سال ۱۰۰۸ ق، شاه وردی‌خان، حاکم کرمان، با اطلاع از عزلش توسط شاه سلطان حسین به وزیر، مستوفی و مأموران مالیاتی، فرمان تهیة نسخه‌ای از عملکرد عمرانی-مالی دوره حکومتش را داد (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۶۲-۲۶۴). نادرشاه به سبب وفاداری مقامات دیوانی به اعضای خاندان صفویه، با ادغام وظایف پادشاهی و وزارت، شخصاً نظارت دقیقی بر انتصابات مقاماتی همچون حاکم شهر، مستوفی، محصلان مالیاتی، کلاتر و

رؤسای اصناف برای کسب حداکثر مالیات داشت. به نحوی که نادر در سال ۱۱۴۹ ق، روند ارزیابی تمامی املاک کشور و مداخل و مخارج بازاریان را برای کسب حداکثر مالیات بنا نهاد؛ به عنوان مثال، برای تضعیف طیف روحانیون شیعه که حامی و مشروعیت‌بخش خاندان صفویه بودند، کلیه املاک و مستغلات وقفی آستان قدس رضوی را مصادره نمود (طومار علیشاهی، ۱۳۷۹: ۲۵-۳۰). با این اوصاف، فرمانروای افشار به سبب ضعف بنیان‌های مشروعیت‌بخش و جلوگیری از سرمشق قرار گرفتن نحوه دستیابی‌اش به حکومت، برای جلوگیری از قدرت‌گیری و احیاناً شورش حکام شهرها، از دخالت آنان در امور مالی جلوگیری و معمولاً آنان را در بازه‌های زمانی کوتاه‌مدت تعویض می‌کرد. رویه مذکور، مانع قوام نظام دیوانسالاری محلی و سامان‌بخشی به امور اجرایی می‌شد؛ به عنوان نمونه، حاکمیت شیراز پس از دوره حکومت کوتاه‌مدت میرحسن بیگ و سپس حاتم‌خان، به قیاقلی آقای قورت رسید (مروی، ۱۳۶۴: ۲/۴۵۷؛ کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۱۳، ۱۸-۱۹). تعویض کوتاه‌مدت حکام و نایبانشان، گاهی موجب شورش حاکمان معزول و ناراضی را فراهم می‌آورد که مهم‌ترین آنان محمدخان بلوچ، والی کهگیلویه، بود. به نحوی که خان بلوچ بااطلاع از تعیین قاسم‌بیگ قرقلوی افشار به نیابت کهگیلویه شورش کرد (فسایی، ۱۳۸۲: ۱/۵۲۴).

انحصارطلبی تجاری-مالی نادرشاه که به منظور تضعیف طبقات اجتماعی هوادار خاندان صفویه صورت می‌پذیرفت، موجب انباشت گنجینه‌ای از غنایم و مالیات‌ها در قلعه کلات شد. انحصار تجاری هم به نوبه خود، مانع رونق تجارت و تولید ثروت در مراکز شهری می‌شد. نادر تجارت بسیاری از کالاهای تجاری و از جمله ابریشم را به انحصار خویش درآورده بود (Spilman, ۱۷۴۲: ۷-۸). مالیات مضاعف نادرشاه موجب شورش بسیاری از اهالی و در نتیجه، قتل عام و ویرانی شهرها می‌شد. باقی‌مانده جمعیت اهالی به نواحی روستایی و کوهستانی می‌گریختند که موجبات اضمحلال حیات سیاسی-اجتماعی شهرها در مواجهه با ظلم حکام می‌شد؛ چنان‌که با تصرف شیراز بسیاری از اهالی و علما اسیر یا توسط دستجات افغان و ازبک کشته شدند و اموال و ناموس‌شان به تاراج رفت (مروی،

۱۳۶۴: ۳/ ۹۵۵). در موردی دیگر در سال ۱۱۴۸ ق، نادر شهر شماخی را از ترکان عثمانی بازپس گرفت و برای آن که اقوام لزگی هوادار حکومت عثمانی مجدداً اسکان نیابند، آن را ویران کرد (دوکلستر، ۱۳۴۶: ۱۴۵). هنگام محاصره شهرها با اتمام ذخایر غذایی، در غالب اوقات اهالی به خوردن ریشه گیاهان و حیوانات روی می آوردند. روندی که موجب شیوع بیماری‌هایی همچون وبا و طاعون می‌شد که به کاهش مؤثر جمعیت شهرها می‌انجامید؛ به عنوان نمونه در هنگام محاصره شیراز به واسطه شورش محمدتقی‌خان، وبای بزرگی رخ داد که موجب مرگ چهارده هزار نفر شد (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۱۸). در طاعون سال ۱۱۵۱ ق در تبریز هم در عرض دو ماه چهل و هفت هزار نفر وفات یافتند (مروی، ۱۳۶۴: ۲/ ۶۶۶).

به سبب فشارهای مالیاتی نادرشاه، کشاکش‌ها و توطئه‌های فراوانی میان مقامات حکومتی و بزرگان سنتی شهرها از جمله کدخدای محلات، رؤسای اصناف و کلانتر وجود داشت که موجب اختلال اداری و حکومتی شهرها می‌شد؛ به عنوان مثال، قیاقلی آقای قورت، حاکم شیراز با همراهی عده‌ای همچون آقا علی نقی محصص (مأمور مالیاتی) و شیخ جعفر داروغه، بنای دریافت مالیات مضاعف را گذاشت. آنان در ابتدا با تنبیه میرزا اسماعیل کلانتر، نه هزار تومان از اصناف مختلف مالیات دریافت داشتند که موجب نارضایتی و فرار پیشه‌وران از شهرها شد. حاکم فارس برای میرزا محمد، ضابط میمند، محصل مالیاتی تعیین کرد تا مبلغ مالیات یک ساله را یک‌جا از وی دریافت نماید. وی همچنین، به نمایندگی ابراهیم بیگ یساول (ملازم امرا) پانصد تومان حواله مالیاتی به نام دو نفر از اهالی میمند صادر کرد، ولی متولی مرقد شاه چراغ درخواست شفاعت کرد و قیاقلی آقای قورت مبلغ دویست تومان آن را بخشید (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۱۹). همان‌گونه که از خاطرات کلانتر فارس مشخص می‌شود، نمایندگان حکومتی از جمله حاکم، محصص و یساول برای دریافت مالیات به ظلم و ستم در قبال بزرگان بومی شهرها همچون کلانتر، رؤسای اصناف و متولی مراقد مقدس می‌پرداختند. در رخدادی مشابه، حاکم لار برای دریافت مالیات

درخواستی نادرشاه، کلانتر شهر را شکنجه کرد. این امر موجب شد تا کلانتر و اهالی لار، حاکم را به قتل برسانند.^{۱۲} (حزین، ۱۳۳۲: ۱۰۱).

با وخیم شدن وضعیت سلامت جسمی و روحی نادرشاه که به مالیخولیای هراس از توطئه علیه حکومتش انجامیده بود، فشار مالیاتی نادرشاه به افزایش موارد جریمه و شکنجه مقامات حکومتی که ارکان قدرتش را تشکیل می‌دادند، منجر شد. حکام شهرها و نایبانشان در هم‌دستی با اهالی شهرها، شورش‌هایی را در حمایت از بازگشت حکومت صفویه صورت دادند که مشهورترین نمونه‌اش، شورش میرزا محمدتقی‌خان، حاکم شیراز، بود. افزون بر آن، در سال ۱۱۵۹ ق، نادرشاه فرمان داد تا مبلغ یک صد و هفتاد هزار دینار، پس از شکنجه اهالی شهر مرو، از آنان دریافت شود. شاه‌قلی‌خان حاکم مرو و سردارش رحیم‌خان ازبک به سبب شورش اهالی شهر و جلوگیری از مواخذه شدن توسط فرمانروا، به ناچار تصمیم گرفتند که اهالی مرو شاه‌یجان را به شهر بخارا و اهالی مرو را به شهر سبز کوچ بدهند. آنان سوگند خوردند که در صورت لشکرکشی نادرشاه بدان نواحی، به مقابله مشترک اقدام ورزند.^{۱۳} (مروی، ۱۳۶۴: ۱۱۱۵/۳-۱۱۱۶).

یکی از اقدامات نادرشاه برای جلوگیری از قدرت‌گیری شهرهای بزرگ، دامن زدن به اختلافات قومی، فرقه‌ای و مذهبی بود که مهم‌ترین نمود آن کوچ اجباری ایلات و اهالی شهرها محسوب می‌شد؛ چنان‌که فرمانروای افشار با الگوبرداری از شهرک جلفای اصفهان در خیابان سفلی مشهد در راسته خیابان کوسلوک، هزار خانوار از آرامنه نخجوان را ساکن نمود که در آنجا کلیسا و مشروب‌خانه احداث کردند.^{۱۴} (مروی، ۱۳۶۴: ۱۰۸۶/۳؛ مستوفی، ۱۳۷۶: ۱۶۵). در همین خصوص، نادرشاه خانه کوچ بزرگان غلجایی را به رسم

گرو در مشهد سکنی داد (جامی، ۱۳۸۶: ۵۱). افزون بر آن، شصت هزار نفر از ایل درانی از هرات به نیشابور تا حدود نواحی خوار و شهریار کوچ داده شدند (استرآبادی، ۱۳۸۳: ۴۸).

۲-۵. سختگیری‌های مالیاتی نادرشاه افشار

نظام مالیاتی نادرشاه در شهرها، به خصوص کرسی ایالات، استقرار داشت. در قاعده ساختار مالیاتی، معمولاً بسیاری از بزرگان بومی تحت عنوان مباشر و مستأجر، بسیاری از روستاها را به صورت سالیانه از وکیلان دیوانی اجاره می‌کردند؛ به عنوان مثال، میرزا محمد منشی برای افزایش درآمد سالانه خود، مباشر روستای رزمجان در بلوک رامجرد شد و آن را به مدت سه سال اجاره کرد. در وهله بالاتر، مباشران و محصلان می‌بایست صورت‌حساب مالیاتی خود را نزد مستوفیان امور دفترخانه تسویه می‌کردند که از جمله نویسندگان آن میرزا محمد منشی یا میرزا محمد صندوق‌دار بودند. مقامات مذکور هم عموماً تحت نظر وکیل ایالتی همچون میرزا ابوالحسن کور یا میرزا شفیق تبریزی فعالیت می‌کردند (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۱۲-۱۳، ۲۴ و ۲۷). در سال ۱۱۴۴ ق، با آغاز نیابت سلطنت نادر، روند نظارت مستقیم مالیاتی وی با انتخاب مقامات ایالتی به‌ویژه وکیلان مالیاتی توأمان شد. در همین زمینه، محمدبیگ کنجولو، مؤمن‌بیگ قولر آقاسی مرو و عباسعلی‌بیگ، به ترتیب به مناصب حاکم، نایب الایاله و وکیل مالیات شهر شوستر انتخاب شدند.^{۱۵} (جزایری، ۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م: ۹۰).

نادرشاه شخصاً در رأس این هرم مالیاتی قرار داشت. وی بنا بر ضرورت، تمامی ضابطان مالیاتی از کدخدا و کلانتر تا مستوفیان را به اردوی سلطنتی متحرک خویش احضار می‌کرد تا به امور مالیاتی رسیدگی نماید. در صورت کسر مبالغ مالیاتی، افزون بر شکنجه، مثله کردن و قتل بزرگان شهری، بسیاری از آنان برکنار و مقامات جدیدی گمارده

می‌شدند؛ به عنوان مثال، در سال ۱۱۶۰ ق، بعد از قتل بزرگان فارس، میرزا محمدحسین متولی به مناصب و کالت (نماینده اهالی شهر)، کلانتری (مدیر امور مالی و اداری شهر) و صاحب‌اختیاری (حاکم دارای اقتدار کشوری و لشکری) ایالت فارس دست یافت و علی‌نقی بیگ سرحدی، ضابط‌باشی مالیات شد (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۲۲ و ۲۵). در سایر ایالات از جمله در کرمان، نادرشاه اقدام به مؤاخذه و قتل بزرگانی از جمله میرزا غنی، رئیس بلوک راور، به بهانه کوتاهی در پرداخت مالیات کرد (وزیری، ۱۳۵۲: ۳۱۳). فشار مالیاتی نادرشاه کاملاً برخلاف رویه عصر صفویه بود. اهتمام پادشاهان صفوی به برقراری عدالت و دل‌جویی از مردم موجب می‌شد تا بازدیدکنندگان اروپایی به‌ویژه شاردن، ایران را سهل‌گیرترین کشور مالیاتی دنیا خطاب کنند که حتی محروم‌ترین افراد هم رنج بسیاری متحمل نمی‌شدند (شاردن، ۱۳۷۲: ۳/۱۲۸۳).

به سبب فشار مضاعفی که نادرشاه به محصلان و مقامات مالیاتی وارد می‌آورد، آنان تلاش می‌کردند برای جلوگیری از مؤاخذه، مالیات‌های درخواستی را به هر بهانه‌ای از اهالی شهرها اخذ نمایند. رویه مذکور موجب شد تا متمولین و بازرگانان که ثروتمندترین طبقه جامعه شهری را تشکیل می‌دادند، همچون سایر طبقات اجتماعی به فقر مطلق دچار شوند؛ به عنوان نمونه، نادرشاه، متمولین کرمانی همچون خواجه محمدشفیع بردسیری را با مالیات‌های سنگینی جریمه کرد که محصلان پس از شکنجه، فقط بخشی از مالیات را وصول کردند.^{۱۶} (گلستانه، ۱۳۴۴: ۹؛ وزیری، ۱۳۵۲: ۳۱۴-۳۱۵). علی‌رغم اتمام دارایی مردم، درخواست‌های مالیاتی محصلان همچنان وجود داشت و آنان را مجبور به فروش فرزندان‌شان به بازرگانان بیگانه می‌کردند (مروی، ۱۳۶۴: ۳/۹۳۷).

با وجود تسلط بزرگان شهری در قالب رؤسای اصناف، کدخدای محلات و مقامات دیوانی در هنگام بلواهای عمومی، از جمله: ظلم حکام، محاصره شهرها و اختلافات

فرقه‌ای، اهالی بالنسبه به صورت خودجوش و بدون محاسبات سیاسی به اقدامات خشونت‌بار و نظامی متوسل می‌شدند؛ برای نمونه، با محاصره شهر شوشتر توسط عباس‌قلی‌خان و سید مطلب‌خان حاکم حویزه، مردم شوشتر با تهیه‌ی مایحتاج ایام محاصره، استقامت ورزیدند (جزایری، ۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م: ۹۷). شورش اهالی برای دفاع از جان و مال خویش به جهت عدم آشنایی با امور نظامی، موجب محاصره و تصرف شهرها توسط قشون نادرشاه می‌شد. این امر در نهایت به چپاول و قتل عام آنان می‌انجامید؛ به عنوان مثال، با سرکوب شورش میرزا محمدتقی‌خان، اهالی شیراز به بقاع و خانقاه‌های مقدس پناهنده شدند. با این همه، تمامی اموال و کتب آن اماکن به غارت رفت و زنان و کودکان به اسارت لشکریان درآمدند (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۱۷). بزرگان و اهالی شهر شوشتر هم متهم به حمایت از شورش محمدخان بلوچ بودند. بنا به گفته‌ی حزین «آنچه از خفت و خواری و نهب و غارت و قتل و اسر نسبت به ساکنان آن دیار واقع شد، مجال ذکر نیست».^{۱۷} (حزین، ۱۳۳۲: ۱۰۹).

به سبب شرایط اقلیمی نامساعد کشور، خشک‌سالی‌های دوره‌ای در روستاهای هم‌جوار شهرها موجب شکل‌گیری قحطی‌های فراوان می‌شد. چنین روندی در هنگام زیاده‌طلبی‌های مالیاتی و شرایط جنگی از جمله محاصره‌ی نظامی شهرها، شدت بیشتری می‌یافت. در این زمینه، نگارنده‌ی تذکره‌ی شوشتر می‌نویسد: به مدت چند سال، خشک‌سالی در شوشتر رخ داد و محصولات اندک کشاورزی هم به واسطه‌ی محاصره‌ی شهر پای‌مال می‌شد (جزایری، ۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م: ۱۰۳). یکی دیگر از عوامل وقوع قحطی در شهرها، ظلم و ستم مأموران مالیاتی و در نتیجه، فرار اهالی روستاها به نواحی دوردست بود. با این همه، مالیات دیوانی نواحی متواری از سایر روستاها و شهرها اخذ می‌شد؛ چنان‌که با

سرشکن شدن مالیات اهالی صیمگان به روستای میمند، آنان قصد گریز به کوهستان را داشتند (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۲۰).

یکی از مهم‌ترین دلایل سخت‌گیری مالیاتی نادرشاه، تأمین آذوقه و علوفه قشونی بود که مدام به لشکرکشی می‌پرداخت. بسیاری از اقلام مالیاتی اردوی جنگی افشار از جمله جنگ‌افزار و پوشاک در اصناف مختلف شهری ساخته می‌شدند؛ چنان‌که نادرشاه فرمان داد که تمامی مایحتاج قشون از شهرهای خراسان، اصفهان، قزوین، کرمان و فارس تدارک شود (مستوفی، ۱۳۷۶: ۱۶۳). تا اواخر سلطنت نادرشاه به تدریج اخذ مالیات‌های مضاعف و قتل و غارت گسترده موجب گردید تا شهرها همچون نواحی روستایی به تدریج خالی از سکنه و تبدیل به ویرانه شوند. فرایندی که از نگاه مورخین ایرانی و بازدیدکنندگان اروپایی به کرات توصیف شده است؛ از جمله ژان اوتر در سفرنامه‌اش خاطر نشان می‌کند: مردم اصفهان برخی از محله‌ها را یک‌جا رها کرده و رفته‌اند. خانه‌ها رو به ویرانی نهاده‌اند. این وضع دل‌خراش تمام شهرهای ایران کنونی به شمار می‌رود. (اوتر، ۱۳۶۳: ۷۶ و ۸۹).

نادرشاه برای نظارت مؤثر بر وصول مالیات و جلوگیری از شورش مردم در مراکز ایالتی، پادگان‌هایی برای استقرار سربازان احداث می‌کرد که تحت فرماندهی و کیلان نظامی قرار داشتند؛ به طوری که در سال ۱۱۶۰ ق، به هنگام انتصاب میرزا محمدحسین کلانتر به حکومت شیراز، لشکریانی را به همراه وی گسیل داشت (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۲۶). در اقدامی مشابه در سال ۱۱۵۷ ق، به فرمان نادرشاه، هزار سوار افغان و خراسانی به سرداری محمدرضاییگ گرجی به عنوان نایب و وکیل ایالت اردلان (کردستان) به پادگان شهر سندرچ اعزام شدند (مردوخ، ۱۳۷۹: ۳۴۸). با این وجود، گسترش دامنه شورش به‌ویژه در اواخر سلطنت نادرشاه، مهم‌ترین عامل مرگ حکام و فرمانروا و در نهایت، انحطاط حکومت افشاریه محسوب می‌شد. عده‌ای از حکام که همچنان مجری دستورهای مالیاتی نادرشاه بودند، توسط بزرگان و اهالی شهرها کشته می‌شدند؛ به عنوان مثال، عده‌ای از بزرگان یزد شامل میرزا اسماعیل کلانتر، میرزا مرتضی وزیر، حاجی عظیم آبشوری و

عده‌ای دیگر به صورت پنهانی شخصی را مأمور قتل نجف‌قلی بیگ حاکم نمودند.^{۱۸}
(نائینی، ۲۸۵)

۳. نتیجه‌گیری

در دوره صفویه، سخت‌گیری مالیاتی چندانی وجود نداشت و گاهی اوقات مالیات اصناف کم‌درآمد شهری هم بخشیده می‌شد. با فروپاشی حکومت صفویه، فقدان حکومت مرکزی مقتدر و فراگیر موجب شد تا جامعه شهری که در دسترس‌ترین نوع اجتماع کشور و مرکز استقرار خزانه، اصناف مختلف و دیوان‌های حکومتی بود، در کشاکش جدال افغان‌ها با مدعیان سلطنت، لطمه فراوانی ببیند. برقراری مجدد حکومت مرکزی تحت لوای نادرشاه موجب شد به تدریج اوضاع عمرانی و مالی شهرها به عنوان مراکز استقرار حکومت احیا شود. نادر در ابتدا اهتمام داشت با پیروی از سنت دیوانی عهد صفویه، با بهبود اوضاع جامعه در قالب معافیت‌های مالیاتی، اقدامات عمرانی و تحبیب قلوب اهالی و بزرگان محلی، مشروعیت فراگیری کسب کند تا در نهایت، شرایط دستیابی به سلطنت را با کنار گذاشتن شاهزادگان صفوی مهیا نماید. با این همه، بخشش‌های مالیاتی نادر در مقایسه با سیر ویرانی‌ها و مالیات‌های مضاعف بعدی ناچیز بود و بیشتر شامل حال اهالی و نظامیان خراسانی می‌شد. سیاست احداث شهرهای جدید هم بیشتر با اهداف سیاسی-نظامی و یا انحصارطلبی مالی فرمانروای افشار صورت می‌پذیرفت و دستاوردهای عمرانی و رونق اقتصادی چشم‌گیری به دنبال نداشت.

حکام دوره صفوی خودمختاری اداری و مالی فراوانی داشتند و معمولاً نسخه‌هایی از عملکرد عمرانی-مالی دوره حکومتشان را برای آشنایی حاکم جدید و اطلاع حکومت مرکزی تهیه می‌کردند که به بهبود نسبی وضعیت عمرانی و مالی ایالت و رضایت بیشتر

اهالی می‌انجامید. برخلاف رویه مذکور، خصومت نادرشاه با مقامات دیوانی صفوی، سبب اختلال نظام اداری و تسلط نظامیان در قالب و کیلان نظامی و محصلان مالیاتی شد که ضمن سلب خودمختاری والیان مختلف، تبعات ناگواری برای سیاست عمرانی و اجتماعی شهرها به دنبال داشت. به همین سبب، سیر نزولی عنایت فرمانروای افشار به سیاست عمرانی، از عوامل مهم افزایش نارضایتی اهالی شهرها بود. تغییر خوی و سلوک نادرشاه بنا به عواملی همچون شکست در اهداف سیاسی، نظامی و مذهبی موجب شد تا سخت‌گیری‌های مالیاتی و حتی اقدامات تخریبی همچون مصادره اموال، شکنجه و مثله کردن شهرنشینان به بهانه تأمین سیورسات قشون شدت یابد. رویه مذکور موجب شد تا علی‌رغم رضایت ابتدایی طبقات مختلف شهری از برقراری امنیت در کشور، زمینه شورش خودجوش و چندباره طبقات شهری، محصلان مالیاتی و حتی علی‌قلی خان، برادرزاده نادرشاه، فراهم شود. فرآیندی که ضمن پریشان‌حالی و گریز مجدد شهرنشینان به نواحی دوردست، به تدریج موجبات زوال بنیان‌های حکومت افشاریه و حتی قتل فرمانروای افشار را مهیا کرد.

یادداشت‌ها

- ۱- وصول مالیات از ارامنه جلفا برای مخارج لشکرکشی‌ها، موجب قطع رشته حیات اجتماعی و اقتصادی آنان شد (جعفری، ۱۳۸۸: ۱۷).
- ۲- نادر از مردم اصفهان پیرامون بهبود تجارت و زیبا ساختن پایتخت و همچنین، دل‌جویی از خانواده‌های مستمند پرسش‌هایی می‌کرد و بازارهای جلفا را بازسازی کرد (دوکلوستر، ۱۳۴۶: ۱۵۵ و ۱۷۵).
- ۳- نادرشاه حصار بر گرداگرد شهر میرآباد کشید و شهر تلخان را مرمت و به مرو کوچک موسوم ساخت (مروی، ۱۳۶۴: ۳/۱۱۱۶).
- ۴- مالیات اصناف، نتیجه نام داشت.

۵- در سال ۱۰۰۱ ق، شاه عباس اول مالیات اصناف پیشه‌ور را بخشید (افوشته‌ای نظری، ۱۳۷۳: ۴۵۳-۴۵۴).

۶- مردم لار در هنگام جنگ در دو دهکده هم‌جوار، اقامت می‌گزیدند (حزین، ۱۳۳۲: ۱۰۳).

۷- نادر، مالیات کاشان را برای مرمت سد میزان شوستر اختصاص داد (جزایری، ۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م: ۸۸).

۸- «حاکم و عمال ابیورد جماعت صوفیانلو را به خلاف حکم به ملازم و بیگار به جمعیت مزاحمت نرسانیده گذارند که مرفه‌الحال و فارغ‌بال به امر ایلیت اشتغال ورزند.» (توحیدی، ۱۳۸۴: ۱۰۳).

۹- در هنگام ورود نادر به مراغه، اهالی پیشکش دادند و مورد مرحمت وی قرار گرفتند. فرمانروا، حاجی ابوالحسن را که در هنگام حضور فتحعلی‌خان سردار خدمات شایسته‌ای به عمل آورده بود، خطاب پدری و پاداش داد (مروی، ۱۳۶۴: ۱/ ۳۶۸-۳۶۹).

۱۰- از جمله مصادیق رضایت اهالی شهرها نسبت به حکومت جدید افشاریه، استقبال خودجوش و بی‌سابقه اهالی و بزرگان شهر اصفهان در سال ۱۱۴۹ ق، از نادرشاه بود (دوکلستر، ۱۳۴۶: ۱۵۴).

۱۱- حسین‌خان افشار سردار نادرشاه، قبل از ورود بیگلریگی شورشی فارس از شهر شیراز به طرف کازرون گریخت: «هرچند مردم اصرار کردند که با تو متحد هستیم، تأثیری نگذاشت و می‌گفت که شیرازی‌ها می‌خواهند من را بگیرند و تحویل تقی‌خان بدهند.» (کلانتر فارس، ۱۳۸۲: ۱۶).

۱۲- بنا به گفته رستم‌الحکما، عبدالله‌خان حاکم اصفهان، دفاتر مالیاتی دوره صفویه را سوزانید که این امر موجب شد تا به سبب عدم حساب و کتاب مالیاتی، تورم فراوانی در مایحتاج روزمره مردم به وجود آید (رستم‌الحکما، ۱۳۸۲: ۲۱۶).

۱۳- در سال ۱۱۶۰ ق، رحمی تاتار در سفرنامه‌اش نگاشته است که کلانتران کرمانشاه می‌گفتند درصددیم به کشور عثمانی پناهنده شویم (ریاحی، ۱۳۶۸: ۲۲۵).

۱۴- در طی مراسم و جشن‌های ملی، عده‌ای از اهالی اصفهان بی‌آن‌که خونی ریخته شود، به جدال با یکدیگر می‌پردازند (دوکلستر، ۱۳۴۶: ۱۷۷).

۱۵- در سال ۱۱۵۵ ق، طیب‌خان افشار ارومی حاکم شوستر و خان احمدبیگ کمره، وکیل مالیات شد (جزایری، ۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م: ۹۶). در سال ۱۱۵۵ ق، نادرشاه، صمدبیگ تبریزی وکیل مالیات آذربایجان را به اتهام مشارکت در قتل برادرش ابراهیم‌خان کشت. وی عده‌ای از مأموران مالیاتی و دیوانیان تبریز و سایر نواحی آذربایجان را کور و پس از شکنجه، اموالشان را مصادره کرد. فرمانروا سپس تمامی مقامات دیوانی آذربایجان را تغییر داد (مروی، ۱۳۶۴: ۲/ ۸۷۰).

۱۶ «به اسم تجّار فارس که اسم بی‌مسمایی داشتند، معادل نود و پنج هزار تومان به قلم دادند.» (کلاتر فارس، ۱۳۸۲: ۲۶).

۱۷ «ظلم و ستم نادر این بود که در روزی، در تبریز، هفت من به سنگ تبریز چشم بندگان خدا از سپاه و رعایا ناحق و ناروا کنده بود.» (قزوینی، ۱۳۶۷: ۱۵۱).

۱۸- اهالی سندج به سبب ظلم و ستم محمدرضاییگ گرجی و کیل، قصد شورش داشتند، ولی با اعلام وفات نادرشاه، سیحان وردی‌خان حاکم، محمدرضاییگ را با پرداخت هزار تومان پول نقد و اعطای ده دست خلعت از کردستان اخراج کرد (مردوخ، ۱۳۷۹: ۳۴۸).

منابع

احسانی، اسماعیل و جعفری، علی‌اکبر و نورایی، مرتضی. (۱۴۰۰). «تغییرات نهادی گسسته نادرشاه و ارزیابی اوضاع اقتصادی ایران در عصر افشاریه (با تکیه بر آرای داگلاس نورث)». *تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)*. س ۳۱. ش ۵۱. صص ۱۱-۳۷.

استرآبادی، محمدمهدی بن محمدنصیر. (۱۳۴۱). *جهانگشای نادری*. مصحح عبدالله انوار. چاپ اول. تهران: انجمن آثار ملی.

استرآبادی، میرزا محمدمهدی‌خان. (۱۳۸۳). *گزیده‌ای از منشآت*. به کوشش نصرالله بیات. چاپ اول. تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.

افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت الله. (۱۳۷۳). *تقاوة الآثار فی ذکر الاخیار فی تاریخ الصفویه*. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

اکسورثی، مایکل. (۱۳۸۸). *ایران در عصر نادر*. ترجمه صادق زیباکلام و سید امیر نیاکویی. چاپ اول. تهران: روزنه.

اوتر، ژان. (۱۳۶۳). *سفرنامه*. ترجمه علی اقبال. چاپ اول. تهران: جاویدان.

بازن، پادری. (۱۳۴۰). *نامه‌های طیب نادرشاه*. ترجمه علی اصغر حریری. چاپ اول. تهران: تابان.

توحیدی، کلیم‌الله. (۱۳۸۴). *نادر صاحبقران*. چاپ اول. سندج: ژیار.

- جامی، محمود الحسینی بن ابراهیم. (۱۳۸۶). *تاریخ احمدشاهی*. چاپ اول. تهران: عرفان.
- جزایری، عبدالله بن نورالدین. (۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م). *تذکره شوشتر*. تصحیح محمد هدایت حسین. چاپ اول. کلکته: {بی جا}.
- جعفری، علی اکبر. (۱۳۸۸). «بررسی و تحلیل روابط نادرشاه افشار و ارامنه ۱۱۴۲ ق- ۱۱۶۰/ ۱۷۳۰ م- ۱۱۷۴۸ م». *پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ*. س ۱. ش ۱. صص ۱-۲۷.
- حزین، محمد علی. (۱۳۳۲). *تاریخ*. چاپ سوم. اصفهان: تائید.
- دو کلوستر، آ. (۱۳۴۶). *تاریخ نادرشاه*. محمدباقر امیرخانی. چاپ اول. تبریز: کتاب فروشی سروش.
- رستم الحکما، محمد هاشم آصف. (۱۳۸۲). *رستم التواریخ*. چاپ سوم. تهران: دنیای کتاب.
- ریاحی، محمد امین. (۱۳۶۸). *سفارتنامه های ایران*. چاپ اول. تهران: توس.
- سوزنچی کاشانی، علی و شعبانی، رضا. (۱۳۹۳). «تأثیر سیاست های وقفی نادرشاه و علیشاه افشار بر کاهش یا رشد موقوفات آستان قدس رضوی»، *پژوهش نامه تاریخ*. س نهم. ش ۳۴. صص ۷۹-۹۸.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۲). *سفرنامه*. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.
- شهیدی، حمیده. (۱۳۹۷). *فرمان های آستان قدس رضوی در دوره صفویه*. چاپ اول. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- طومار علیشاهی*. (۱۳۷۹). تصحیح مرکز خراسان شناسی. چاپ اول. مشهد: آستان قدس رضوی.

فریدی، محمد و قره‌داغی، معصومه و صادقی، مقصودعلی و کاظمی راشد، منیره. (۱۳۹۶). «نادرشاه، مشروعیت و شورش‌های اجتماعی، ۱۱۳۹ ق-۱۱۵۲ ق / ۱۷۲۶ م-۱۷۴۰ م». *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*. س ۸ ش ۱۵. صص ۱۴۳-۱۷۵.

فسایی، حاج میرزا حسن حسینی. (۱۳۸۲). *فارسنامه ناصری*. چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.

فوران، جان. (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران*. ترجمه احمد تدین. چاپ دوم. تهران: رسا.

قزوینی، ابوالحسن. (۱۳۶۷). *فوائد الصفویه*. مصحح مریم میراحمدی. چاپ اول. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

کرمانی، ملا محمد مومن. (۱۳۸۴). *صحیفه الارشاد*. تصحیح محمدابراهیم باستانی پاریزی. چاپ اول. تهران: علم.

کرم‌زاده، فرشاد و یوسف‌وند، یونس و ده‌پهلوانی، طلعت. (۱۳۹۳). «کار بست سیاسی-تاریخی حکومت‌های افشاریه و زندیه در اعتلای بندر تجاری بوشهر». *مجموعه مقالات همایش ملی خلیج فارس*. صص ۱۹۷-۲۱۵.

کلاتر فارس، میرزا محمد. (۱۳۸۲). *روزنامه*. به اهتمام عباس اقبال. چاپ اول. تهران: شرکت سهامی.

گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین. (۱۳۴۴). *مجموعه التوازیخ*. به اهتمام مدرس رضوی. چاپ اول. تهران: کتابخانه ابن‌سینا.

مردوخ، شیخ محمد. (۱۳۷۹). *تاریخ*. چاپ اول. تهران: کارنگ.

مروی، محمد کاظم. (۱۳۶۴). *عالم‌آرای نادری*. مصحح محمدامین ریاحی. چاپ اول. تهران: نشر علم.

- مستوفی، محمدحسن. (۱۳۷۶). **زبده التواریخ**. مصحح بهروز گودرزی. چاپ اول. تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشاریزدی.
- میرزا رفیعا، محمدرفع بن حسن. (۱۳۸۵). **دستور الملوک**. تصحیح محمداسماعیل مارچینکوفسکی. چاپ اول. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- میرزا عبدالکریم. (۱۳۳۲). **در رکاب نادرشاه**. تصحیح محمود هدایت. چاپ اول. تهران: سپهر.
- میرمحمدصادق، سیدسعید. (۱۴۰۰). **تاریخ صفویه به روایت سنگ نبشته ها**. چاپ اول، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- ناصری، اکرم. (۱۳۹۶). **بینش و روش در تاریخ نگاری عصر افشاریه**. رساله دکتری تاریخ. دانشگاه فردوسی مشهد.
- نائینی، محمدجعفر بن محمدحسین. (۱۳۵۲). **جامع جعفری**. چاپ اول. تهران: انجمن آثار ملی.
- نوابی، عبدالحسین. (۱۳۶۸). **نادرشاه و بازماندگانش**. چاپ اول. تهران: زرین.
- وارد، محمدشفیع تهرانی. (۱۳۴۹). **تاریخ نادرشاهی**. به اهتمام رضا شعبانی. چاپ اول. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- واله داغستانی، علی قلی بن محمدعلی. (۱۳۸۴). **تذکره ریاض الشعرا**. تصحیح محسن ناجی نصرآبادی. چاپ اول. تهران: اساطیر.
- وزیری، احمدعلی خان. (۱۳۵۲). **تاریخ کرمان**. به کوشش دکتر ابراهیم باستانی پاریزی. چاپ اول. تهران: انتشارات ابن سینا.
- هاشم میرزا. (۱۳۷۹). **زبور آل داود**. تصحیح عبدالحسین نوابی. چاپ اول. تهران: میراث مکتوب

ب. منابع لاتینی

Spilman, J(ed), (1742) "*A Journey through Russia into Persia in the Year*
Printed for R. Dodsley, and sold by T.Cooper. :1739", Londen

References

- *Alishahi petition*. (2000). Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Astrabadi, M. (1962). *Jahangoshaye Naderi*. Tehran: Association of National Artifacts.
- Astrabadi, M. (2004). *A selection of Manshaat*. Tehran: Printing and Publishing Center of the Ministry of Foreign Affairs.
- Bazen, P. (1961). *Doctor Nadir shah's letters*. Translated by Ali Asghar Hariri. Tehran: Taban.
- Chardin, J. (1983). *Travelogue*. Translated by Eghbal Yaghmaei. Tehran: Toos.
- Daghestani valeh, A. (2005). *Tazkareh riaz al-shoara*. Tehran: Asatir.
- Du cluster, A. (1967). *History of Nadir Shah*. Translated by Mohammad Bagher Amir khani. Tabriz: Soroush bookstore.
- Ehsani, I; Jafari, A; Nouraei, M. (2021). "Nadir shah's Discrete Institutional Changes and the Evaluation of Iran's Economic Situations in the Afsharid Era (Based on Douglas North's Opinions)". *History of Islam and Iran Al-Zahra University*. 51. p. 11-37.
- Faridi, M & Qara Daghi, M. and Sadeghi, M. & Kazemi Rashid, M. (2016). "Nadir Shah, Legitimacy and Social Rebellions, 1139 AH-1152 AH/1726 AD-1740 AD". *History of Iran after Islam*. 15. p. 143-175.
- Fasaee, M. (2003). *Farsname Naseri*. Tehran: Amir Kabir.
- Foran, J. (1998). *Fragile resistance: the history of Iran's social transformations*. Translated by Ahmad Tadayon. Tehran: Rasa.
- Golestaneh, A. (1965). *Mojmal al-tavarikh*. Tehran: Ibn Sina Library.
- Hashem Mirza. (2000). *zabur of Al Dawood*. Tehran: Mirath Maktob.

- Hazin, M. (1953). *History*. Isfahan: taeid.
- Jafari, A. (2009). "Investigation and analysis of relations between Nadir Shah Afshar and Armenians 1142 AH-1160/1730 AD-11748 AD". *Research paper of the Iranian History Association*. 1. p. 1-27.
- Jami, M. (2007). *History of Ahmad Shahi*. Tehran: Irfan.
- Jazayeri, A. (1924). *Tazkareh of Shushtar*. Calcutta: {unplaced}.
- kalantar fars, M. (2003). *Newspaper*. Tehran: Joint Stock Company.
- Kermani, M. (2005). *Sahifat Al-ershad*. Tehran: Alam.
- Karam zadeh, F. & Yousefvand, Y. And Dehpahlavani, T. (2014). "Political-historical usage of Afshar and Zand governments in the development of Bushehr commercial port". *Proceedings of the Persian Gulf National Conference*. P. 197-215.
- Mardukh, M. (2000). *History*. Tehran: Karang.
- Marvi, M. (1986). *Nadiri Alamara*. Tehran: Science.
- Mir Mohammad Sadiq, S. (2021). *Safavid history according to stone inscriptions*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications.
- Mirza Abdul Karim. (1953). *On Nadir shah's feet*. Tehran: Sepehr.
- Mirza Rafi'a, M. (2006). *Dastur al-moluk*. Tehran: Publications of the Ministry of Foreign Affairs.
- Mustofi, M. (1997). *Zobdat al-Tavarikh*. Tehran: The Collection of Literary and Historical Publications of Dr. Mahmoud Afsharizdi Foundation.
- Naeini, M (1973). *Jame Jafari*. Tehran: Association of National Artifacts.
- Naseri, A. (2016). *Insights and methods in the historiography of the Afshariyd era*. PhD thesis in history. Mashhad Ferdowsi University.
- Natanzi Afvashteei, M. (1994). *The neghavat al-asar fi zekr al-akhbar*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Navaei, A. (1989). *Nadir Shah and his survivors*. Tehran: Zarin.
- Otter, J. (1984). *Travelogue*. Translated by Ali Iqbal. Tehran: Javidan.

-
- Oxworthy, M. (2009). *Iran in the nadir era*. Translated by Sadegh Zibakalam & Amir Niakoui. Tehran: Rozaneh.
 - Qazvini, A. (1988). *The benefits of Safaviyyah*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
 - Riahi, M. (1989). *Iranian embassy letters*. Tehran: Toos.
 - Rostam al-Hokama, M. (2003). *Rostam al-Tavarikh*. Tehran: World of Books.
 - Shahidi, Hamideh. (2017). *Edicts of Astan Quds Razavi in the Safavid period*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
 - Spilman, J(ed), (1742) "A Journey through Russia into Persia in the Year 1739", London: Printed for R. Dodsley, and sold by T. Cooper.
 - Suzanchi Kashani, A; Shabani, Reza. (2013). "The effect of Nadir Shah and Alisha Afshar's endowment policies on the decrease or growth of Astan Quds Razavi's endowment", *research paper on history*. 34. p. 79-98.
 - Tavahodi, K. (2005). *Nadir Sahibqaran*. Sanandaj: Zhiyar.
 - Wared, M. (1970). *History of Nadir shahi*. Tehran: Iran Culture Foundation.
 - Waziri, A. (1973). *History of Kerman*. Tehran: Ibn Sina Publications